

Аристотель айтишича, лирикада автор «бутун хикоя давомида» ўзлигича «колади». Аристотель бу фикрни Пиндар, Вакхилид, Алкей, Сафо каби лирик шоирлар ижодига суяниб айтган.

Лирика атамаси, милоддан олдин, III—II асрларда Плутарх ва Цицерон асарларида учрайди, у «лира» номли чолгу асбоби номидан олинган. Қадимги юнонлар кўшиқни шу соз жўрлигида айтар эдилар.

Форобий айтишича, шеърда мулоҳаза айтилади, яхши шоир мулоҳазакор бўлади: лирикада яхшилик ва ёмонлик курашади, ахлоқ ва рухий кайфият акс этади. Лирика инсонни ёмонликдан қайтариб, яхшиликка йўллаши керак. Бунда унга хаёл ва тасаввур лозим бўлади. Унингча, яхши шеър бизга хузур беради. Форобий Аристотелнинг «Поэтика»сига ёзган шарҳида дейдики, лирика ҳам хаётнинг ўхшабини яратиш санъатидир, ўхшаши тимсол, рамз, хозирги замон тилида образ демақдир. Форобий англашича, «шеър санъатини безайдиган нарса сўз»дир, «шеъринг санъат конун-қоидаларига эга бўлади, у вазнли ва кофияли, байтлари бир-бирига ҳамоханг нутқдир. Форобий «Шеър китоби», «Шоирлар санъати конунлари хақида» деган шарҳларида бу ҳақда тўла маълумот берган.

Абу Али Ибн Сино Аристотелнинг «Поэтика»сига ёзган «Шеър санъати» деган шарҳида дейдики, шеър вазнли, кофияли, ритмли, мутаносиб бўлади; сўз ўз мусикасига молик бўлиб, одамларни таажжублантиради, хиссиётга чоғлайди.

Аммо Форобий ҳам, Ибн Сино ҳам адабий турлар тўғрисида аниқ бир нима демаган. Алишер Навоий девонининг дебчасида лирикани кўнгилни бўшатиш воситаси, шарҳи холат деб тушунди, лирикада субъективликка таяниш хусусиятини англаб етди. Бу хол Гегелгача бўлган жаҳон илмида муҳим воқеа эди.

Бундай хусусият Бобур ва Нодира учун ҳам хос. Муқимий ва Фуркат шоирлар олдида реалистик ва халқчил талаблар кўйди.

Гегель лириканинг Аристотелдан кейинги энг йирик назариётчиси эди. У эпос, лирика, драмани энг кенг изоҳдаб бериш билан бирга шеърнинг субъектив нутқка суянишини таърифлади. Унингча, лирика мусикадан ўлчовдорлик ва ритмдорликни, кўнгилга яқинлик ва хушоҳангликни олди ва уларни тушунарли маъно билан кўшди. Унинг айтишига караганда, икки дунё лирикада ўзини хис этади, бу дунёнинг тасаввурлари онг ривожини таъминлайди; субъектнинг ўзи миллий хаётнинг ҳамма йўналишларига тегиб ўтади. Акси эса лирикдир. Гегель ички дунёнинг лирикада яхлит бўлиши гоёсини илгари сурди.

Лириканинг Гегелдан кейинги улкан назариётчиси В.Г.Белинский эди. У дейдики, лирика хис орқасида турган фикрдир; фикр хиссиз айтилса, совук бўлади, у ақл ўргатувчи соҳа эмас, у уни эшитган одамда ҳам хиссий фикр кўзгайди; шеър айтиш, куйлаш ё ўқиш учун ёзилади, шу сабабли, у оҳангдор бўлмаслиги мумкин эмас. Бир нарсани шеъринг, эпик ё драматик тарзда ёзиш кераклигини мавзу ва хаёт материали халқилади, шеъринг ёзишни хаётдаги шоирона лаҳзалар «танлайди; шеърни хикоя қилиб ё изоҳлаб бўлмайди, уни эшитсанг, у ўзини маълум қилади, чунки у гўё мазмунсиздай сезилади. «Поэзия санъатининг юкори туридир». Лирика поэзиянинг асосидир, у «поэзиянинг поэзиясидир», у лиризмга айланиб, бошқа адабий турларга ҳам кириб боради, у танада айланиб юривчи конга ўхшайди. Лирик асар аксар қиска бўлади. У чўзилса, эшитувчини чарчатади ва зериктиради. Лирика ташки таъсир, вазият орқали

хосил бўлувчи ички, рухий реакциядир.

Навбатдаги назариётчи К.Бюхер эди. У лирикадаги ритм меҳнат жараёнидаги ритмдан олинганлигини асослади.

А.Н.Веселовский К.Бюхердан кейин яшаган катта назариётчи. Унингча, лирика маросим кўшиқларидаги накаротдан келиб чиккан.

Ўзбек олимлари республикада адабиёт назариясининг асосчиси Иззат Султонга издош бўлиб, кўп асрли бой ўзбек миллий лирикасини лирика назарияси асосида етарлича эстетик таҳдил қилиб бердилар.

Хуллас, лирик тур, лирика хусусиятлари асосан тўртта:

1. Лирика ва эпосда ҳам объектив ва субъектив дунё акс этади, лекин эпосда биринчиси, лирикада иккинчиси биринчи ўринга чиқади. Чунки лирика ўз-ўзини ифодалашдир, аммо дунё лирикага лирик қахрамоннинг онги орқали ўтади, «мен» тилидан аён бўлади. Лирикада воқеабандлик кучайиб, бу соҳани ўз ўзидан чиқариб бормокда, аммо лирикани ўз асл ўзанига қайтариш йўналиши устундир.
2. Лирика эмоционал-хиссий (медитатив) фикрлашдир, яъни у ички олам, калб диалектикаси аксидир. Дунёдаги зиддиятлар дилга кўчади ва улар кўнгилга ўтади; лирика ички поэзиядир, рухий холат ойнасидир. Шоирнинг ички, маънавий дунёси бой, кенг ва теран бўлса, унинг лирикаси ҳам худди шундай холга келади.
3. Эмоционал-хиссий фикрлаш шахсий кечинма тусини олади, яъни лирика негизида кечинма туради, хаёт шеърда кечинма шаклида акс этади, кечинма лирик таъриф ва лирик образга айланади, шу сабабли, шахсий кечинма ўзига хос ва типик тарзга киради, одамлар бу кечинмада ўзини кўради, уни ўзиники қилиб олади. Баъзи шоирнинг кечинмалари хаётга нисбатан тор, баъзиларники кенг бўлиши мумкин. Кечинмалари бой, теран шоир лирикасининг халқчиллиги ва умуминсонийлиги ортади.
4. Эмоционал-хиссий фикрлаш хис ва фикр муносабати маҳсулидир. Хаёт доимо шоирда қувонч ё нафрат хиссини кўзгайди, хис эса аста-секин фикр ва хулосага айланади. Хис кўнгилдаги тўлқинланиш хосиласидир. Шеърдаги хис тингловчида ҳам худди ўшандай хис тугдиради. Бу эса шеърдаги бадиий идрок ва эстетик таҳлил ҳамда лирик умумлаштиришдан келиб чиқади.

Хиссий фикрнинг мифологик, романтик, реалистик шакллари кўриш мумкин.

XV аср олими В.Табризий айтишича, шеърят учга бўлинади. Улар қасида, маснавий ва мусамматдан иборат, мусаммат мусаллас (учлик)дан муашшаргача (ўнликкача).

1. Хозирги замон ўзбек лирикаси жанр жихатдан тасниф қилинган. Унга кўра, мазмун ва шакл дастак қилиб олинган. Лирик жанрлар мазмунан уч гуруҳга ажралади:

- а) «эстетик белги, пафос ва муайян мазмун йўналишига асосланган жанрлар». Улар қуйидагича: марсия, элегия, инвектива, бахс, хасбихол, сокийнома, топишмоқ, қасида, муаммо, тарих, хат, манзара, монолог, бағишлов, васият, васф, назира, дебоча, фахрия;
- б) «асосан мусика жанри хисобланса-да, адабий матнга ҳам суянган жанрлар: романс, кантата, марш, сюита, кўшиқ, мадхия (гимн);
- в) оғзаки ва ёзма лирикада қўлланиб келинган жанрлар: алла, ёр-ёр.

2. Шакл жихатидан, бу жихат ҳам қуйидаги уч гуруҳга бўлинади:

- а) шакл мазмундорлиги ва тузилишига кўра: мустазод, айтишув, сонет, мувашшах, мушоира, ширу шакар, китъа, газал, туюқ, рубоий, маснавий, фард, таркиббанд, таржибанд, ўрама, шоирий, тирада, турли бандли жанр, ок шеър, сарбаст;
- б) мисра сони ва композицияга кўра: мусаллас, мурабба, мухаммас, мусаддас, мусабба,

мусамман, тасниъ, муашшар;

в) кайта ташкил топиш (трансформация)га кўра: китъайий, кесишган, таронаий, рубоийёна. Такрорланиш, етук образлар юзага келиши учун дастак бўлиш, такомиллашув лирик жанрларнинг мухим белгиларидир. Айрим жанрлар у халқдан бу халқка ўтади; миллий поэзияда бошлангич боскичда, ривожда ё камолотга эришган ҳолатда бўлиши мумкин. Мазкур адабий тур, лирикада акс этадиган инсоний ҳис-туйғуларнинг, ўй-фикрларнинг ниҳоятда ранг-баранглиги сабабли жанрларга бойдир. Антик (кадимги) поэзияда лирика жанрлари сони бирмунча чекланган эди. Бирок классицизм вакилларининг лирика соҳасига катъий қонунларни татбиқ этишга, уни муайян қолипга солиб қўйишга уринишлари кейинрок беҳуда бўлиб чиқди. Лирика жанрлари улар томонидан ода, элегия, сонет, канцона сингари жанрларга, сатира ва мадригалга бўлинади. Айрим адабиётшунослар лирикани жанрларга бўлишда ундаги ҳис-туйғулар ва ўй-фикрлар мазмуни ва ифодаси шакли инъикоси тарзидан келиб чиқмай, мавзуларга суянганлар. Бундай тамойил мазкур адабий турни фалсафий лирика, ватанпарварлик лирикаси, сиёсий ёки фажданлик лирикаси, муҳаббат лирикаси каби кўринишларга бўлишни такозо этган. Аммо бу жанрга ажратиш эмас, чунки унинг қўлланиши натижада масаланинг мураккаб, умумий ва ўзига ҳос томонлари эътибордан четда қолиб кетади. Алишер Навоийнинг «Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади» деб бошланувчи шеъри муҳаббат лирикасига киради. Лекин у газал жанрига тааллуқли. «Жанрни бутунисича у ёки бу адабий турга мансублиги, шунингдек, ҳос бўлган эстетик белги асосида ажратадилар. Аммо бу етарли эмас, учинчи тамойил — ҳажм ва асарга мос келувчи умумий тузилиш ҳам керак, ҳажм кўп жихатдан икки момент — тур ва эстетик уйғунлик билан боғлиқ».

Анъанавий ва илмий тамойилдан келиб чиқиб, лириканинг айрим жанрлари билан танишиб ўтамыз.